

РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ І РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

УДК 330.354

ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

PROBLEMS OF ENSURING ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE'S DEVELOPMENT IN MODERN CONDITIONS

Кобзар Н.І.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічної теорії та права,
Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

Кірієнко О.М.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічної теорії та основ підприємництва,
Національний гірничий університет

Стаття присвячена аналізу сучасного стану розвитку економіки України та загрозам її економічної безпеки. Забезпечення економічної безпеки розглядається як один із найважливіших національних пріоритетів розвитку національної економіки. Відповідно до основних напрямків економічної безпеки визначаються її показники та рівень.

Ключові слова: економічна безпека, економічна незалежність, сталий розвиток, демографічна безпека, екологічна безпека, програма стабілізації розвитку.

Статья посвящена анализу современного состояния развития экономики Украины и угрозам ее экономической безопасности. Обеспечение экономической безопасности рассматривается как один из важнейших национальных приоритетов развития национальной экономики. Согласно основным направлений экономической безопасности определяются ее показатели и уровень.

Ключевые слова: экономическая безопасность, экономическая независимость, устойчивое развитие, демографическая безопасность, экологическая безопасность, программа стабилизации развития.

This article analyzes the current state of development of the Ukrainian economy and the threats to its economic security. Ensuring economic security is considered as one of the most important priorities in the development of the national economy. According to the main directions of economic security are determined by its indicators and standards.

Keywords: economic security, economic independence, sustainable development, demographic security, environmental security, stability program development.

Постановка проблеми. В сучасних умовах для нашої країни найбільш актуальною проблемою є визначення факторів, які несуть загрозу економічній незалежності, стабільності та забезпе-

чення економічної безпеки подальшого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питань економічної безпеки присвячено багато робіт

зарубіжних учених, таких як Я. Арвай, Д. Блейдс, Дж. Гелбрайт, П. Гутман, Е. Фейг, які визначали зміст даної категорії, теоретично обґрунтовували складові, основні напрямки та критерії оцінки її рівня. Значний вклад в розробку даної проблеми внесли українські учені: В. Гецц, В. Кириленко, В. Задорожений, О. Амота, А. Гальчинський, З. Верналія та інші, які розвиваючи загальнотеоретичні питання теми, досліджували її відносно національної економіки України, формували структуру і систему економічної безпеки.

Постановка завдання. На основі існуючих теоретичних досліджень, враховуючи складові і основні напрямки економічної безпеки, проаналізувавши сучасний стан розвитку економіки України за основними макроекономічними показниками та визначити основні загрози економічної безпеки за її рівнем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Останні два роки виявилися найскладнішими у розвитку нашої країни з моменту здобуття її незалежності. Позитивні і негативні зміни і події, які відбуваються у суспільстві в цілому, світовому співтоваристві, в межах нашої держави ставлять на порядок денний питання суверенітету, територіальної цілісності та незалежності, на жаль питання війни і миру, можливостей подальшого розвитку та, безумовно, економічної безпеки. При цьому складається враження, що більшість подій, а разом з ними проблем, які виникають, повторюються і замість того, щоб бути передбачуваними, а негативний характер їх недопустимим, в дійсності, ми маємо проблеми, для розв'язання яких відсутні механізми або бажання регулювання і вирішення, а тому небезпечно ускладнюють прогресивні зрушення в усіх сферах розвитку національної економіки.

Перш за все, це політична криза, яка склалася на сьогодні, дуже нагадує вже минулі роки і не просто загострюється, а досягла певної межі, за якою не тільки економічні, соціальні та інші виклики та ризики, а непередбачувані катастрофічні наслідки і це не може не викликати занепокоєння у суспільстві. Головне, всі розуміють, що ця криза не повинна продовжуватись, але боротьба за владу, власні амбіції і інтереси, які прикрива-

ються турботою за народ, переважають здоровий глузд і підштовхують країну до безодні, як визнають самі парламентарі в ЗМІ. Відсутність же ефективної роботи парламенту і уряду, нові суперечки, неможливість досягнення політичного компромісу ставить під загрозу національну взагалі та економічну, зокрема, безпеку України.

Критичність нинішнього стану полягає в тому, що або руйнівні процеси стануть незворотними і можуть призвести до втрати державності України, зміни її статусу, або ж можливо буде зупинити негативні процеси, зберегти самостійність, відновити повагу до країни у світі, до політиків і влади у власного народу, забезпечити подальший її розвиток. В таких умовах питання забезпечення економічної безпеки повинно стати, точніше, бути одним з найважливіших національних пріоритетів.

В Конституції України, до речі, чітко зазначено, що поряд із захистом суверенітету і територіальної цілісності України забезпечення її економічної безпеки є найважливішою функцією держави і справою всього українського народу [1].

При цьому, слід підкреслити, що ті позитивні зрушення, які стосуються незмінності стратегічного курсу розвитку, європейського його вектору, певні зміни в межах національної економіки, повинні бути більше орієнтованими на економіку та довгостроковий розвиток, а не на виживання лише сьогодні і не повинні відриватися від реальних внутрішніх проблем, які саме і носять загрозливий характер і вирішення яких є умовою реалізації стратегічних цілей суспільства.

Під економічною безпекою слід розуміти стійкість до зовнішніх та внутрішніх загроз, контроль держави за рухом і використанням національних ресурсів, сукупність умов і чинників, які забезпечують незалежність національної економіки, її стабільний і стійкий розвиток, здатність до постійного оновлення та самоудосконалення [2].

Основними складовими економічної безпеки, відповідно до визначення є:

- економічна незалежність, що означає можливість здійснення державного контролю над національними ресурсами, спроможність використовувати національні конкурентні переваги для

забезпечення рівноправної участі у міжнародній торгівлі;

- стійкість і стабільність національної економіки, що передбачає міцність і надійність усіх елементів економічної системи, захист усіх форм власності, створення гарантій для ефективної підприємницької діяльності, стримування дестабілізуючих факторів;

- здатність до саморозвитку і прогресу, тобто спроможність самостійно реалізувати і захищати національні економічні інтереси, здійснювати постійну модернізацію виробництва, ефективну інвестиційну та інноваційну політику, розвивати інтелектуальний і трудовий потенціал країни.

Економічна безпека держави є комплексною проблемою, яка включає в себе цілий ряд напрямків. Це демографічна безпека, виробнича, продовольча, енергетична, фінансово-грошова, екологічна та інші.

Показники економічної безпеки – це найбільш значущі параметри, що дають загальне уявлення про стан економічної системи в цілому, її стійкості і мобільності. Найважливіші показники внутрішньої економічної безпеки класифікуються в межах підсистем національної економіки, яка являє собою органічну єдність продуктивних сил, виробничих відносин та господарського механізму і до них відносяться:

- показники економічного зростання (обсяги виробництва і зростання ВВП, динаміка і структура національного виробництва і доходу, показники обсягів і темпів промислового та сільськогосподарського виробництва, галузева структура господарства, тіньовий сектор економіки та інші);

- показники, які характеризують природно-ресурсний, виробничий, науково-технічний потенціал країни (наявність та освоєність природних ресурсів, ефективність їх використання, рівень зайнятості і безробіття, наявність виробничих фондів та стан технічної бази виробництва, імпортна залежність економіки, обсяг і структура експорту та інші);

- показники дієвості господарського механізму, його динамічності, адекватності до сучасних умов розвитку, залежності від зовнішніх факторів (рівень інфляції, дефіцит бюджету та державний

борг країни, сальдо платіжного балансу, стабільність національної валюти, конкурентоспроможність);

- показники якості життя (ВВП на одну особу населення, мінімальні та середні соціальні стандарти, рівень диференціації доходів, здоров'я і працездатність населення, забезпеченість основних груп населення матеріальними благами та послугами, стан навколишнього середовища, тощо) [3].

Рівень економічної безпеки визначається за станом найбільш вразливого її напрямку, показники якого наближені до критичних значень. І хоча не всі показники мають критичні значення, за допомогою нормативів і аналізу динаміки змін можна робити висновки про загрози розвитку і економічну безпеку.

Головним індикатором розвитку національної економіки, за яким вимірюються обсяги виробництва, як відомо, є ВВП. Аналіз динаміки ВВП свідчить про те, що починаючи з 90-х років економіка країни знаходилась в умовах спаду, а зміни реального ВВП мали від'ємні значення, особливо в період кризи 1993-1994 рр., коли рівень падіння ВВП у 1994 р. склав (-22,9%) і така тенденція спостерігалась до 2000 р. За весь цей період виробництво ВВП скоротилось більше ніж у 2 рази [3]. У 2000 році темп росту реального ВВП склав 5,9%, позитивні тенденції мали місце до 2011 року, за винятком кризового 2009 року. Це свідчила про вихід економіки із кризи, але при цьому очевидно є певна нестабільність динаміки, яку економісти пояснювали політичною нестабільністю, як однією з причин. Зниження обсягу ВВП знову починається у 2012 році, коли приріст склав лише 0,2% до попереднього року (2011 р. – 5,5%). У 2013 році зміна обсягу ВВП оцінювалась у 0% і якщо таку ситуацію можна назвати критичною, то подальше падіння ВВП вже є наступною загрозою економічного розвитку. У 2014 році рівень падіння ВВП склав (-6,6%), при цьому тільки у 4 кварталі цього року (-15,2%) [4]. Ці дані статистичні служби наводять без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції. Безумовно, не враховувати ці обставини було б не

об'єктивно, оскільки вони пов'язані як із втратою частини (за оцінками експертів – 20%) економічного потенціалу, непередбачуваними військовими витратами, де стабілізацією соціально-економічної ситуації в країні. Але у 2015 році ВВП, у порівнянні з 2014 роком, зменшився ще на 9,9% і, з нашої точки зору, пояснити це лише подіями на Сході країни неможливо. Знову підсилюється значення такого чинника, як політична дестабілізація, яка викликає вже не тільки занепокоєння, а обурення і супротив, як у суспільства, з ростом недовіри до діючого парламенту та уряду, так і у наших партнерів. При цьому, зміна обсягу ВВП, розрахованого виробничим методом, у постійних цінах 2010 року, становила: у добувній промисловості (-14,3%) до попереднього року; у переробній промисловості (-13,7%); енергетичній галузі (-11,7%); будівництві (-12,4%); фінансовій і страховій діяльності (-27,7%). Позитивні значення, при цьому, мали лише такі види діяльності, як охорона здоров'я та надання соціальної допомоги, скоріше за рахунок останнього та субсидій на продукти [5].

Слід брати до уваги і таку проблему, як галузева структура національного виробництва. Вже до початку 2010 року відбулися значні зміни в структурі виробництва продукції промисловості. Наприклад, у порівнянні з 1985 роком, збільшилось виробництво продукції чорної металургії з 12,6% до 27,7%, електроенергетики з 3,2% до 12,1%, при цьому суттєво скоротилося виробництво у машинобудуванні і металообробці з 28,3% до 13,4%, легкій промисловості з 11,6% до 1,6%, харчовій промисловості з 18,7% до 16,8% [6]. Такі зміни свідчать про деіндустріалізацію, в певному сенсі, так як знижуються виробництво в галузях, які виробляють готову продукцію. Ця тенденція зберігається і в сучасних умовах, при цьому дані галузі, в більшості своїй є експортоорієнтованими, що з нашої точки зору, несе загрозу перетворення країни в джерело постачання сировинних ресурсів. Конкурувати на зовнішніх ринках повинна вітчизняна готова продукція. На жаль, поки що, ми до цього не готові за об'єктивних обставин, як наприклад, ситуація з Харківським підшипниковим заводом, який

втративши свій основний ринок (російський) не може зразу переорієнтуватись, скажімо, на європейський ринок, оскільки там транспортна інфраструктура має свої особливості. У більшості ж випадків наша вітчизняна продукція просто не є достатньо конкурентноспроможною, тому що не відповідає більш високим європейським нормам та стандартам, і над цим ще слід цілеспрямовано, наполегливо працювати.

Більш того, необхідно розвивати власний ринок, орієнтуватись на внутрішнього споживача, розвивати національну економіку, будувати «Європу» в Україні, що означає працювати на рівні європейських стандартів.

Виробництво сільськогосподарської продукції за період з 1990 року по 2014 рік скоротилась на 11,1%. Суттєві зміни відбулися в структурі посівних площ, вони збільшилися за цей період під зерновими культурами з 45% до 57,2%, технічними з 11,6% до 56,1% і значно зменшилися під кормовими культурами з 37% до 7,7%. Результатом цих змін стало зростання виробництва продукції рослинництва на 22,1% та значне зниження виробництва продукції тваринництва – на 46,8%. Скорочення посівних площ під кормовими культурами сприяло зменшенню поголів'я корів на 70,1%, а це вже, само по собі, містить загрозу продовольчої безпеки і незалежності, які визначаються як стан виробництва, що здатний забезпечити потреби суспільства у продовольстві, його збалансованості та доступності [7]. Загрозованим є і той факт, що освоєність сільськогосподарських земель в Україні становить 71,7%, а це перевищує екологічно обґрунтовані межі. В розвинутих країнах цей показник у два рази менший, що ставить під сумнів можливість відміни мораторію на продаж землі саме зараз.

Світовий досвід свідчить про те, що стійкість економічного зростання та економічна безпека держави можливі лише за умови інвестиційного типу розвитку національної економіки. Це означає, що обсяг інвестицій повинен складати 20-25% від ВВП (рівень капіталізації), а рівень зносу основних фондів не повинен перевищувати 30-35% [8]. Загальний обсяг інвестицій по відношенню до ВВП в Україні ще у 2005 році відповідав нор-

мативу рівня капіталізації і становив – 24,3%, в 2010 році – 16,9%. Певна позитивна динаміка спостерігалась з 2010 по 2012 роки, коли знову інвестиції досягли мінімального значення нормативу капіталізації – 20,1%. У 2013 і 2014 роках відбулось різке падіння капітальних інвестицій до 17,6% і 14,0% відповідно, тобто вони стали майже у два рази менше нормативного рівня капіталізації [9]. Причиною, на наш погляд, є, знову ж таки, кризова ситуація в країні як економічна, так і політична, що знижує інвестиційну привабливість національної економіки для внутрішніх і зовнішніх інвесторів. При цьому, здійснюються капітальні інвестиції, в основному за рахунок власних коштів підприємств і організацій (70,5%), про що свідчить структура джерел фінансування за 2014 рік, за рахунок коштів іноземних інвесторів – 2,6%, а за витратами державного бюджету 1,2%. Продовжує зростати рівень зносу основних фондів, який у 2000 році складав 43,7%, а у 2012 році – 76,7%. Особливо катастрофічною є ситуація у сфері транспорту і зв'язку, де цей показник становить 96%, що перевищує загально прийнятий норматив більше ніж у два рази [5].

Означені тенденції економічного розвитку не могли не вплинути на науковий потенціал країни. Кількість спеціалістів, які виконували наукові і науково-технічні роботи за період з 1990 по 2013 роки скоротилась на 75,1%, а фінансування цих робіт складає 0,7% від ВВП [5], при тому що, навіть, за українським законодавством, цей показник повинен бути не меншим 1,5%.

Проблеми виробництва ВВП впливають на всі сфери життєдіяльності суспільства, на соціальну в першу чергу, а абсолютне та відносне зростання ВВП, як відомо, ще не означає підвищення рівня та якості життя кожного українця. Виробництво ВВП на душу населення в Україні становить менше половини світового рівня. У 2014 році номінальний ВВП на одну особу становив 36495,9 грн., а в доларовому вираженні за паритетом купівельної спроможності 3049,4 дол. США. У порівнянні з попереднім роком у гривнях ВВП на душу населення зріс на 13,9%, а в доларовому еквіваленті зменшився на 23,9%, що пояснюється зростанням курсу долара. Від'ємним цей

показник у гривні і в доларах за останні 10 років був лише у кризовому 2009 році. ООН визначила світову межу щомісячного доходу на особу у розмірі 520 дол. США, на рік – 6120 дол. США. Це означає, що якщо людина отримує менше, то вона живе за межею бідності. Суттєвим недоліком середнього показника є те, що він не відображає ту частину ВВП, яку кожен українець реально отримує. Але якщо припустити, що кожен громадянин отримує саме рівну частину, то висновок буде не втішним, ВВП на особу в Україні у двічі нижчий ніж норматив ООН, тобто всі живуть за межею бідності. В дійсності це не так, адже для нашої країни ще однією загрозою є диференціація доходів населення, зростання бідних і найбідніших його верств. Зубожіння більшості населення обумовлено високими темпами інфляції. Індекс інфляції у 2014 році становив 124,9%, а у 2015 році – 131,7%.

Складовою економічної безпеки, як було зазначено раніше, є екологічна безпека, яка виступає першочерговою умовою забезпечення сталого розвитку. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 50) визначає екологічну безпеку як стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей, що гарантується здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних екологічних, політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів. Фактично, це гарантія проживання в екологічно чистому та сприятливому для життєдіяльності середовищі, на даний час і у майбутньому [10].

На жаль в Україні не створена система індикаторів, яка б дозволила комплексно оцінювати стан національної безпеки з урахуванням екологічної її складової. Реальний же стан екологічних проблем в Україні підтверджує наявність передумов екологічної небезпеки.

Загалом екологічно чистою в Україні вважається лише 6% її території. В Законі України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» відмічено, що «антропогенне і техногенне навантаження на навколишнє природне

середовище в Україні у кілька разів перевищує відповідні показники у розвинутих країнах світу».

Використання стратегічних природних ресурсів на території нашої країни є аномальним і перевищує у 2-3 рази екологічно допустимі межі. Україна є однією із найбільш проблемних країн світу-за даними міжнародного рейтингу екологічних досягнень (Environmental performance Index), розрахованому фахівцями Єльського університету (США) за 25-ти показниками, що характеризують дієвість державної політики держав щодо збереження екосистем, Україна серед 132 країн світу у 2012 році посіла 102 місце (у порівнянні з рейтингом 2010 року наша країна втратила 15 позицій).

Аналіз граничних значень показників стану безпеки в екологічній сфері свідчить про те, що серед індикаторів, які характеризують стан атмосферного повітря і водних ресурсів критичного значення набули – Індекс забруднення атмосфери (ІЗА), за яким граничне значення становить не більше 2,5 од., а фактичне – 8,0 од. (перевищення майже у 4 рази) та ступінь зносу водогінних та каналізаційних мереж, відповідно граничне значення не більше 35 %, а фактичне – 62,3% (перевищення майже у двічі). У сфері використання земельних ресурсів критичного значення досягли: частка природних територій у загальній площі (граничне значення не менше 35, фактичне – 7) та рівень відновлення ґрунтового покриву (граничне значення – не менше 1 од., фактичне – 0,4 од.). Порушений стан мають такі індикатори, як коефіцієнт екологічної стабільності у сфері використання земельних ресурсів та всі індикатори у сфері використання лісних ресурсів, а це означає, що вони на межі критичного значення [11].

Складною залишається демографічна ситуація. Населення України у 2014 році, у порівнянні з 1991 роком скоротилось на 12,5%. Чисельність наявного населення на 01.02.2016 становило 42738,1 млн. осіб, у порівнянні з попереднім роком воно зменшилось на 22,4 тис осіб. Відбувається подальший процес старіння нації, а починаючи з 90-х років смертність майже у двічі перевищує народжуваність. У минулому році на сто померлих приходилось 56 новона-

роджених. Така ситуація має всі ознаки демографічної кризи, яка означає незахищеність держави, суспільства, ринку праці і кожного громадянина від демографічних загроз. З економічної точки зору, це втрата головного ресурсу економіки – ресурсу праці. Тільки за період з 2000 року по 2013 рік кількість економічно активного населення скоротилось на 3,7% і становить на сьогодні лишу 17930,5 тис осіб, з них кількість зайнятого населення – 16,5 млн. осіб (у 2007 році – 23,3 млн). Економічна криза супроводжується різким зростанням рівня безробіття, який у 2014 році становив 9,5%, а у першому кварталі 2015 року – 10% і це саме високе значення з 2010 року. Відсутність роботи, старіння населення, зниження добробуту спричиняють таку ситуацію, коли 37,2% у структурі доходів населення займають соціальна допомога, та інші поточні трансферти [5].

Висновки з проведеного дослідження. Проведений аналіз свідчить про те, що економіка країни знаходиться у стані глибокої кризи, яка є загрозою національної і економічної безпеки. Якщо враховувати той факт, що рівень економічної безпеки визначається за наближенням показників результативності діяльності до критичних значень, то ситуація в усіх розглянутих сферах є критичною, або на межі критичної. Особливо небезпечною вона склалася в останні два роки і не лише із-за подій на Сході країни. Головною причиною, на наш погляд залишається політична криза, яка продовжується і з якою втрачаються надії на поліпшення економічного становища. В умовах, коли державний борг складає 98,2% від ВВП, жоден кредит МВФ не може врятувати країну, забезпечити її розвиток, оскільки кожен наступний транш буде використовуватись на виплати по попереднім позикам, отримані кошти не зможуть перезавантажити економіку. Виживання може і буде забезпечуватись, а розвиток – ні. В такому разі необхідно покладатись на власні сили і можливості. Для цього необхідно терміново розв'язати політичну кризу і всі зусилля направити на розбудову економіки, яка повинна стати дійсно новою, високотехнологічною, самостійною, конкурентоспроможною, ефективною.

Слід зазначити, що в країні мають місце всі передумови для цього. Існує, затверджена Президентом України, стратегія національної безпеки, Указ Президента «Про стратегію економічного та соціального розвитку України», Міністерством економічного розвитку і торгівлі розроблено

методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України [12]. Тільки ситуація не поліпшується, а погіршується, катастрофічність якої полягає в загрозі безповоротності багатьох процесів, неможливості вирішити проблеми розвитку у короткий термін.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної ради України (ВВРУ). – 1996. – № 30. – 141 с.
2. Вечканов Г.С. Экономическая безопасность: Учебник для вузов / Г.С. Вечканов. – СПб. : Питер, 2007. – 384 с.
3. Бухвальд Е., Гловацкая Н., Лазуренко С. Макроаспекты экономической безопасности: факторы, критерии и показатели / Е. Бухвальд, Н. Гловацкая, С. Лазуренко // Вопросы экономики. – 1994, № 12. – С. 25-35.
4. Валовий внутрішній продукт України 1990-2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kushnirs.org/macroeconomics_/uk/ukraine_gdp.html. – Загол. з екрану. – Мов. укр.
5. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Загол. з екрану. – Мов. укр.
6. Валовий внутрішній продукт (ВВП) у 2015 р. порівняно з 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fin.org.ua/news/1184635>. – Загол. з екрану. – Мов. укр.
7. Статистичний щорічник України за 2000 рік. К. : «Техніка», 2001. – С. 598.
8. Аверьянова О.В. Система и структура обеспечения экономической безопасности / О.В. Аверьянова // Экономика, управление, финансы: Материалы IV международной научной конференции. – П. : Зебра, 2015. – С. 15.
9. Статистичний щорічник України за 2014 рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.statbooks.com.ua>. Загол. з екрану. – Мов. укр.
10. Закон України «Про охорону навколишнього середовища». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>. – Мов. укр.
11. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/content. Загол. з екрану. – Мов. укр.
12. Указ Президента України «Про стратегію національної безпеки України. Затв. наказом від № 105/2007 від 12.02.2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/105/2007>. Загол. з екрану. – Мов. укр.